

“O‘ZBEK MAQOLLARIDA LINGVOKULTUROLOGIK MAZMUN VA MILLIY QADRIYATLAR TALQINI”

Buxoro xalqaro universiteti

1-kurs magistranti

Sadullayeva Dilbar Xayrullo qizi

Jahon tilshunosligida ma'lum bir tushunchani lingvokulturologik jihatdan tahlil qilish masalasi keng ko'lamda o'rganilgan bo'lib, bu yo'nalishda V.Babayeva, V.Maslova, L.E.Vilms, N.F.Alefrenko, Y.A.Belchikov, V.A.Fedosov, A.T.Xrolenko, N.A.Bagdasarov, S.V.Nikitina, F.O.Smirnov, I.B.Panchev, E.I.Zinovyeva, V.V.Vorobyov, T.I.Babkinalarning ilmiy ishlarida bu masala alohida e'tibor markazida bo'lgan. Mazkur olimlar lingvokulturologik birliklarni til va madaniyat o'zaro munosabatining asosiy ifodachisi sifatida talqin qilib, ularning semantik, pragmatik va kognitiv xususiyatlarini chuqur tahlil qilganlar. XX asrning oxirgi o'n yilligida til ilmi va madaniyatshunoslik chorrahasida mutlaqo yangi yo'nalish – lingvokulturologiya vujudga keldi. Tadqiqotchilar ushbu fan negizlarini Wilhelm von Humboldt nomi bilan uzviy bog'laydilar. Keyingi ilmiy izlanishlarda rus tilshunoslari V. Babayeva, V. Maslova hamda g'arb ilmiy maktabi vakili L. E. Vilms, shuningdek N. F. Alefrenko tomonidan til va madaniyat uyg'unligi chuqur tahlil qilindi. Ularning ishlanmalarida mazkur sohaning metodologik asoslari, rivojlanish bosqichlari, inson tafakkuri bilan madaniyat o'rtasidagi murakkab aloqadorlik, “konsept” tushunchasining mazmuniy chegaralari hamda uning oddiy tushuncha bilan umumiy va farqli jihatlari keng yoritib berilgan. Xususan, V. Maslova lingvokulturologiyaning taraqqiyot jarayonini uch muhim davrga ajratib o'rganadi. Mazkur yondashuv doirasida til, jamiyat, shaxs va milliy ong o'rtasidagi uzviy bog'lanishlar tizimli ravishda ochib beriladi. Olimaning

fikricha, antroposentrik paradigma markazida inson turadi va uning dunyoqarashi barcha tadqiqotlarning asosiy mezoni sifatida qaraladi. Shu nuqtayi nazardan Boduen de Kurtene, T.Kun, V. fon Humboldt kabi mutafakkirlarning tilni millat ruhining ifodasi sifatida talqin qiluvchi qarashlarini keltiradi. Zamonaviy tilshunoslikda til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni o'rganish dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, lingvokulturologiya doirasida til birliklari orqali xalqning tarixiy xotirasi, milliy qadriyatlari, urf-odatlar va dunyoqarashini aniqlash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi kunda lingvokulturologik tadqiqotlar nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Jumladan, tarjimashunoslik, madaniyatlararo kommunikatsiya, diskurs tahlili kabi yo'nalishlarda lingvokulturologik yondashuv muhim metod sifatida qo'llanilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, o'zbek tilshunosligida ham lingvokulturologik tadqiqotlarni chuqurlashtirish, tizimli ravishda o'rganish va ularning konseptual xaritasini yaratish muhim vazifalardan biridir. Bu esa nafaqat tilshunoslik fanining rivojiga, balki milliy madaniyatni asrab-avaylash va uni global ilmiy makonga olib chiqishga xizmat qiladi. Quyida maqollar lingvokulturologik nuqtayi nazardantahlilga tortilib, ular nafaqat til birligi, balki milliy madaniyatning muhim tashuvchisi, xalqning mentaliteti va qadriyatlar tizimini aks ettiruvchi madaniy kod sifatida namoyon bo'ladi. Har bir maqolda xalqning turmush tarzi, urf-odatlar, ijtimoiy tajribasi va axloqiy qarashlari mujassam bo'lib, ular orqali millatning o'ziga xosligi namoyon bo'ladi. Ayniqsa, yaxshilik, mehr-oqibat, sabr-toqat, birdamlik, mehnatsevarlik kabi tushunchalar o'zbek maqollarida yetakchi o'rin egallaydi. Quyidagi maqollar ham ana shunday lingvokulturologik birliklar sifatida o'zbek xalqining ma'naviy olamini chuqur ifodalaydi.

Bir kun tuz ichgan joyga – qirq kun salom. Yaxshilik ko'rgan yeringni, yaxshilik ko'rgan odamingni unutma, unga sira ham yomonlikni ravo ko'rma, uni hamisha hurmat qil.

Obidjon: Butun ko'rgan-bilganingizni kapitan Navro'zovga aytib bering.

Xojar: (buni aqliga sig'dirolmaydi). Voy

Obidjon: Ha?

Xojar: “Bir kun tuz ichgan joyingga qirq kun salom bergin”, degan¹

Mazkur maqolning lingvokulturologik mohiyatini chuqurroq anglash uchun uning semantik, lingvistik, kognitiv va pragmatik qatlamlarini o'zaro bog'liq holda izohlash zarur. Avvalo, semantik jihatdan qaralganda, “tuz ichmoq” iborasi o'zining bevosita – fiziologik ehtiyojni qondirish ma'nosidan ancha kengayib, ko'chma ma'noga ega bo'lganini ko'ramiz. Bu yerda “tuz” oddiy oziq-ovqat emas, balki mezbon tomonidan ko'rsatilgan hurmat, e'tibor va yaxshilikning ramziy ifodasidir. O'zbek an'anaviy tafakkurida kimningdir tuzini ichish – uning rizqidan bahramand bo'lish, demak, ma'naviy jihatdan unga bog'lanish, uning oldida qarzdorlik hissini his etish demakdir. Shunga mos ravishda “qirq kun salom” iborasi ham literal emas, balki uzoq muddat davom etadigan hurmat va minnatdorlikni anglatadi. Bu yerda “qirq” soni aniq miqdorni emas, balki ko'plik, davomiylik va barqarorlikni bildiruvchi madaniy-kognitiv birlik sifatida namoyon bo'ladi. Lingvistik nuqtai nazardan ushbu maqol kuchli metaforik qurilishga ega. Undagi asosiy obrazlar – “tuz” va “salom” – semantik kengayish orqali ramziy ma'no kasb etgan. “Tuz” – qadimdan sadoqat, halollik va rizq timsoli sifatida shakllangan bo'lsa, “salom” esa hurmat, ehtirom va ijtimoiy aloqaning muhim belgisi hisoblanadi. Sintaktik jihatdan maqol juda ixcham, ikki qismli parallel konstruktsiyadan iborat bo'lib, sabab-natija munosabatini yashirin tarzda ifodalaydi: ya'ni birinchi qismda sabab (yaxshilik

¹ Қаҳҳор А. Асарлар. 5 жилдлик. 4-жилд. (“Сўнги нусхалар” (“Тобутдан товуш”))– Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – 300 б.

ko‘rish), ikkinchi qismda esa natija (uzoq muddatli hurmat ko‘rsatish) berilgan. Shu qisqalik va obrazlilik uning ta‘sirchanligini yanada oshiradi. Kognitiv jihatdan mazkur maqol inson ongida muayyan axloqiy modelni shakllantiradi. Bu model “yaxshilik → minnatdorlik → sadoqat” kabi ketma-ketlikda namoyon bo‘ladi. Ya‘ni, inson biror yaxshilikni qabul qilgach, uni unutmashligi, balki bu yaxshilikni doimiy hurmat va sadoqat bilan “qaytarishi” lozim degan tasavvur shakllanadi. Bu esa o‘zbek xalqining kollektiv ongida mustahkam o‘rnashgan axloqiy tamoyillardan biridir. Pragmatik jihatdan esa maqol ijtimoiy muhitda muhim tarbiyaviy vosita sifatida xizmat qiladi. U ko‘pincha noshukurlik, bepisandlik yoki yaxshilikni unutish kabi holatlarni qoralash maqsadida qo‘llanadi. Suhbat jarayonida bu maqolni keltirish orqali so‘zlovchi tinglovchini ma‘naviy jihatdan ogohlantiradi, uni qadriyatlarni hurmat qilishga undaydi. Shu tariqa maqol nafaqat axborot beradi, balki nutqiy ta‘sir vositasi sifatida ham faol ishlaydi. Lingvokulturologik xulosa sifatida aytish mumkinki, ushbu maqolda o‘zbek xalqining eng muhim qadriyatlaridan biri – mehmondo‘stlik va minnatdorchilik madaniyati o‘z ifodasini topgan. Tuzni ulug‘lash an‘anasi esa qadimiy turkiy va sharqona madaniyat qatlamlariga borib taqaladi. Bu maqol orqali xalq o‘zining tarixiy tajribasini, axloqiy me‘yorlarini va ijtimoiy munosabatlar tizimini qisqa, ammo mazmunan nihoyatda boy shaklda ifoda etgan.

Quruq qoshiq og‘iz yirtar

Bilmaydiki, hozir hech qayda dehqon qolmagan, hamma yalpisiga paxtakor bo‘lib ketgan. Binobarin, mening paxtakor otam ham hafta sayin avtobusda rayon markazi sari zuv-zuv qatnaydiki, do‘kon-po‘konga kartoshka, piyoz-miyoz kelib qolarmikan! Qarqunoqdek og‘zini ochib o‘ltirgan sakkiz bolani masal bilan boqib bo‘lmaydi, mavlono Gulxaniy!

“Ore rost aytasiz, – degan guldurak tovushdan cho‘chib tushdim. Ro‘paramda shamshoddek bo‘lib Muhammad Sharif turardi.

– *Mashoyixlar so‘zi budurkim, quruq qoshiq og‘iz yirtar*².

Mazkur parcha tarkibida keltirilgan “**quruq qoshiq og‘iz yirtar**” maqoli o‘zbek xalqining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, mehnatga munosabati va realistik tafakkurini aks ettiruvchi muhim lingvokulturologik birlikdir. Uni matn kontekstida tahlil qilish orqali uning chuqur semantik va madaniy qatlamlari ochiladi. Avvalo, semantik jihatdan qaralganda, maqolning yuzaki ma‘nosi oddiy: “quruq qoshiq” – ya‘ni ovqatsiz, mazmunsiz vosita; “og‘iz yirtar” – foyda o‘rniga zarar yetkazadi. Ammo bu yerda asosiy ma‘no ko‘chma xarakterga ega bo‘lib, “quruq gap”, “amalsiz va‘dalar”, “samara bermaydigan harakatlar”ni anglatadi. Ya‘ni inson faqat so‘z bilan emas, balki real ish bilan yashashi kerak degan g‘oya ilgari suriladi. Matnda bu maqol aynan ochlik, yetishmovchilik, tirikchilik tashvishi fonida qo‘llanib, “masal bilan boqib bo‘lmaydi” degan fikrni kuchaytiradi.

Lingvistik jihatdan maqol kuchli metaforaga asoslangan. “Qoshiq” – oziqlanish vositasi sifatida tanlangan bo‘lib, u normal sharoitda hayotni ta‘minlovchi predmetdir. Ammo “quruq” sifati uning funksiyasiz, samarasiz holatini bildiradi. “Og‘iz yirtar” esa frazeologik kuchaytirilgan ifoda bo‘lib, natijasizlikni keskin, hatto og‘riqli tarzda tasvirlaydi. Sintaktik jihatdan maqol sodda, ikki komponentli, ammo ichki qarama-qarshilik (vosita bor, lekin mazmun yo‘q) asosida qurilgan. Shu orqali obrazlilik va ta‘sirchanlik kuchayadi. Kognitiv (tafakkuriy) nuqtai nazardan bu maqol o‘zbek xalqining amaliy tafakkurini namoyon etadi. Unda quyidagi mental model shakllanadi: “faqat vosita emas, balki mazmun muhim”; “gap emas, ish hal qiladi”. Bu esa xalq ongida real mehnat, halol rizq topish, natijaga yo‘naltirilgan faoliyatni ustuvor qadriyat sifatida shakllantiradi. Ayniqsa, dehqonchilik bilan bog‘liq hayot tarzida bu qarash yanada mustahkam bo‘lgan. Pragmatik jihatdan maqol matnda juda o‘rinli qo‘llangan. Qahramonlar og‘ir turmush sharoitida yashar ekan, shunchaki gap-so‘z, pand-nasihati yoki “masal” bilan bolalarni boqib

² Sulton X. Ko‘ngul ozodadur. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot- matbaa uyi, 2005. – 230 b.

bo'lmashligini ta'kidlashadi. Shu nuqtada “quruq qoshiq og‘iz yirtar” maqoli argumentativ kuchga ega bo‘lib, suhbatdosh fikrini keskin va ishonchli tarzda mustahkamlaydi. Bu maqol orqali so‘zlovchi tinglovchini real vaziyatni tan olishga, amaliy choralar ko‘rishga undaydi. Lingvokulturologik jihatdan esa maqol o‘zbek xalqining mehnatsevarlik, realistik qarash va hayotiy tajribaga asoslangan donishmandligini ifodalaydi. O‘zbek madaniyatida rizq – mehnat bilan topiladigan ne‘mat sifatida ulug‘lanadi. Shu bois “quruq qoshiq” obrazi orqali faqat tashqi shakl yoki vosita emas, balki uning ichki mazmuni – ya’ni mehnat va natija muhimligi uqtiriladi. Bu maqol xalqning “bo‘sh gapdan foyda yo‘q” degan qat‘iy hayotiy pozitsiyasini aks ettiradi.

Xulosa qilib aytganda, “**quruq qoshiq og‘iz yirtar**” maqoli nafaqat nutqiy bezak, balki o‘zbek xalqining ijtimoiy tajribasi, iqtisodiy turmushi va axloqiy qadriyatlarini mujassam etgan kuchli lingvokulturologik birlik bo‘lib, u matnda real hayot haqiqatini ochib beruvchi asosiy semantik tayanch vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullaev, T. O‘zbek tilshunosligida falsafiy tushunchalar. Toshkent: Fan va texnologiya. 2015.
2. Islomov, J. Lingvokultirologiya asoslari va ularning o‘zbek tilshunosligidagi ahamiyati. Til va adabiyot, 4(12), 45-53. 2018.
3. Qodirov, S. O‘zbek tilida konseptual tizimlar va ularning psixolinguistik tahlili. Ilm-fan, 6(3), 89-95. 2020.
4. Rahimova, M. Til va madaniyat munosabatlari: lingvokultirologik yondashuv. Toshkent: Universitet nashriyoti. 2017.
5. To‘xtayev, B. Lingvokultirologiya va tilshunoslik muammolari. Fanlar akademiyasi axborotnomasi, 10(1), 15-21. 2016